

Rafał Szewczyk <https://orcid.org/0009-0001-2820-5804>

Uniwersytet Łódzki

e-mail: rafalszewczyk2001@gmail.com

Kilka uwag o armii mongolskiej w XIII w.

A few remarks on the Mongol army in the 13th century

Abstrakt

Podstawowym elementem, który decydował o powodzeniu ekspansji Mongołów, była armia, zorganizowana w systemie decymalnym, więc podzielona na oddziały złożone z dziesięciu (arban), stu (jaghun), tysiąca (mingan) oraz dziesięciu tysięcy (tümen) wojowników. Klasyfikacja ta jednak, co można wywnioskować na podstawie porównawczej analizy źródeł chińskich oraz europejskich, była nieco bardziej skomplikowana. Jaghun, mingan oraz tümeny dzielono bowiem dodatkowo na niższe (najmniej liczne), środkowe oraz wyższe (najliczniejsze). Istotnym elementem mongolskiej maszyny wojennej był system trzech skrzydeł, polegający na podziale imperium mongolskiego na trzy obszary, z których rekrutowano wojowników do udziału w wojnach. Dodatkowo w mongolskim systemie militarnym ważną funkcję pełniła *keshig*, gwardia wielkich chanów, wywodząca się od najemników (nökod), zajmująca się ochroną władców i administracją. Pozycja gwardzistów znacznie osłabła w drugiej połowie XIII w., kiedy część administracyjnych kompetencji *keshik* przekazano administracji cywilnej. W tekście poruszono również dwa inne zagadnienia. Pierwsze dotyczące znaczenia terminu, *go-ong*, czyli osoby pełniącej obowiązki władcy, a drugie problemu używania trucizn przez wojowników mongolskich.

Abstract

The basic element that determined the success of the Mongol expansion was the army, organized in a decimal system, and therefore divided into units consisting of ten (arban), one hundred (jaghun), one thousand (mingan) and ten thousand (tümen) warriors. This classification, however, as can be concluded from a comparative analysis

of Chinese and European sources, was slightly more complicated. These units, apart from the arban, were divided into lower (the least numerous), middle and upper (the most numerous). An important element of the Mongol war machine was the system of three wings, which consisted in dividing the Mongol Empire into three areas, from which warriors were recruited to participate in wars. In addition, in the Mongol military system, the keshig, derived from mercenaries (nökod) of the tribal rulers, played an important role, dealing with the protection of great khans and administration. The position of the guards weakened significantly in the second half of the 13th century, when part of the administrative competences of the *keshik* were transferred to the civil administration. The text also explains two other issues: the first relates to the meaning of the term *go-ong*, i.e. a person performing the duties of the ruler. The second issue concerns the use of poisons by Mongol warriors.

Słowa kluczowe: Czyngis-chan, imperium mongolskie, armia mongolska, *keshik*, tümen, Mukali

Keywords: Chinggis Khan, Mongol Empire, Mongol army, *keshik*, tümen, Muqali

Armia mongolska, czyli siła, która zapewniła Czyngis-chanowi¹ (1154/1161-1227) i kolejnym wielkim chanom dużą popularność w wiekach późniejszych², dotychczas cieszyła się zainteresowaniem badaczy³, choć nie tak dużym, jak historia ży-

¹ Podstawowe informacje o wielkim chanie można znaleźć w: M. Rossabi, *The Mongols. A Very Short Introduction*, Oxford 2012, s. 15-34; T. May, *The Mongol Empire*, Edinburgh 2018, s. 22 i n.; P. Ratchnevsky, *Chinggis Khan. His Life and Legacy*, tłum. T. Nivison Haining, Oxford 1991; D.O. Morgan, *The Mongols*, wyd. 2, Malden 2007, s. 49-50; R. Grousset, *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*, tłum. N Walford, New Brunswick 1970, passim; J. Weatherford, *Chinggis Khan and the Making of the Modern World*, New York 2004, passim; Zhao Gong, *A Memorandum on the Mong-Tatars*, [dalej: Zhao Gong], [w:] *The Rise of the Mongols. Five Chinese Sources*, ed. C.P. Atwood, L.A. Struve, Indianapolis 2021, § 2; L. de Hartog, *Chinggis Khan. Conqueror of the World* London 2004; F. McLynn, *Chinggis Khan. His Conquests, His Empire, His Legacy*, Boston 2015; L. Podchorodecki, *Czyngis-chan*, Warszawa 1991; W. Zatorski, *Czyngis-chan* Warszawa 1939. O sytuacji politycznej na Wielkim Stepie przed narodzinami Temudżyna (Czyngis-chana): Masaki Sugiyama, *Ménggǔ dìguó yǔqí mànxǎng de hòushi* [*Imperium mongolskie i jego dziedzictwo*], tłum. Beijing Daily Press, Beijing 2020, 40 et. seq.; P.B. Golden, *Inner Asia c. 1200*, [w:] *The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age*, red. N. di Cosmo, A.J. Frank, P.B. Golden, Cambridge 2009, s. 21 i n.; M. Burgan, *Empire of the Mongols. Revised Edition*, Chelsea 2009, s. 23.

² „Romantyczny” obraz wielkiego zdobywcy fascynował również nazistów: R. Bretmann, *Hitler and Genghis Khan*, „Journal of Contemporary History” 1990, vol. 25, no. 2/3, s. 337-351.

³ Wyjątek od reguły stanowią przede wszystkim trzy prace, dwie dotyczące przede wszystkim sztuki wojennej Mongołów, jedna zaś uzbrojenia stepowych wojowników: T. May, *The Mongol Art of War. Chinggis Khan and the Mongol Military System*, Barnsley 2007; C. Peers, *The Mongol War*

cia Czyngis-chana oraz jego podbojów⁴. Można zaznaczyć, że mniejsze zainteresowanie jest niezasłużone – w końcu przyczyną sukcesów kampanii wojennych Temudżyna było sprawnie zorganizowane wojsko, nie zachodziła natomiast sytuacja odwrotna.

W niniejszym tekście skupiłem się przede wszystkim na zagadnieniach związanych z organizacją armii mongolskiej. Przedmiotem mojego zainteresowania były zatem: system decymalny – w rozważaniach go dotyczących skupiłem się na dodatkowej klasyfikacji liczebności oddziałów, która pojawiła się w kronice dynastii Yuan, *Yuán Shǐ* (*Dzieje Yuan*). Następnie zwróciłem uwagę na problem dotyczący podziału armii mongolskiej na trzy skrzydła – starałem się udowodnić, że był to system podziału imperium mongolskiego na trzy obszary, z których rekrutowano wojowników do kampanii wojennych. Ostatnia z kwestii dotyczących organizacji armii mongolskiej w tym tekście dotyczy *kesbig*, czyli gwardii wielkich chanów. W tej części tekstu opisałem genezę powstania tej formacji, zwróciłem uwagę na podział na gwardię dzienną i nocną oraz wykazałem, że poza wzmiankowanymi oddziałami, mającymi charakter wojskowy, istniały w *kesbig* także inne jednostki, zajmujące się m.in. tworzeniem dokumentacji, pisanem kronik czy sprawowaniem opieki nad uzbrojeniem. Ponadto podjąłem się próby wyjaśnienia znaczenia terminu *go-ong* (*guówáng*), używanego w stosunku do jednego z mongolskich wodzów – Mukalego, który w mojej ocenie, oznacza osobę pełniącą obowiązki cesarza, nie zaś „księcia państwa”, jak twierdzili niektórzy badacze. Kilka uwag poświęciłem również kwestii stosowania trucizn w armii mongolskiej, dochodząc do wniosku, że baza źródłowa (mowa tu w zasadzie jedynie o kronice Mistrza Rogera) jest zbyt wątpliwa, by tak jak Mclynn, Nicol i Szpakowski twierdzić, że zatrucie broni przez wojowników mongolskich było częstym zjawiskiem.

Jeśli chodzi o źródła, starałem się wykorzystać wszystkie znane przekazy, odnoszące się do mongolskiej wojskowości – niezależnie od tego, czy napisano je w Europie, czy Azji. W kontekście organizacji armii koczowników najważniejsza okazała się wzmiankowana już kronika *Yuán Shǐ*, w której w dość szczegółowy sposób opisano system militarny Mongołów. Informacje zawarte w tym dziele, porównane z innymi cytowanymi w tym artykule źródłami, pozwoliły na uzupełnienie kilku luk w wiedzy odnośnie do armii wielkich chanów. Dane z chińskiej kroniki okazały się szczególnie

Machine, Barnsley 2015, s. 65-128; W. Świątosławski, *Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII-XIV w.)*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1996, t. 40, s. 7-114.

⁴ Powstała liczna literatura na ten temat. Za najbardziej interesujące ujęcia uznaję: Yélù Chéng, *Ménggǔ dìguó èrbǎi nián 1: Dìguó xīngqǐ* [Dwieście lat imperium mongolskiego, część 1: powstanie imperium], Beijing 2021, passim; T. May, *The Mongol Conquests in World History*, London 2012; C.F. Sverdrup, *The Mongol Conquests. The Military Operations of Genghis Khan and Sübe'tei*, Solihull 2016; *The Mongol World*, red. T. May, M. Hope, London 2022, s. 89-241; J.J. Saunders, *The History of the Mongol Conquests*, New York 1977; P. Jackson, *The Mongols and the West, 1221-1410*, wyd. 2, London 2015; idem, *The Mongols and the Islamic World. From Conquest to Conversion*, New Haven 2017.

istotne, gdy chodzi o potwierdzenie obserwacji Jana di Piano Carpiniego, C. de Bridii i Marko Polo, dotyczących różnic w liczebności poszczególnych oddziałów w armii koczowników. Dzieło to było również bardzo pomocne w uszczegółowieniu informacji o gwardii wielkich chanów, której pobieżną charakterystykę można odnaleźć w *Tajnej historii Mongołów*.

System decymalny

Sztuka wojenna koczowników pochodzących z Wielkiego Stepu przechodziła umiarkowane przemiany na przestrzeni stuleci; podobnie miały się sprawy z organizacją ich wojska. Wojownicy mongolscy, gdyby zestawili ich oddziały z jednostkami, jakie mogli wystawić *Xiōngnú*⁵, nie różniliby się wiele od swoich „starszych kuzynów”⁶. Owo podobieństwo jest szczególnie widoczne w kontekście organizacji armii, bowiem i *Xiōngnú*⁷, i Mongołowie korzystali z systemu decymalnego⁸. Podział dziesiętny pełnił dwojaką funkcję w bardzo zmilitaryzowanym społeczeństwie mongolskim⁹. Po pierw-

⁵ Konfederacja plemion koczowniczych zamieszkująca Wielki Step od ok. III w. p.n.e. do I w. n.e.

⁶ O niektórych różnicach w wojskowości koczowników na przestrzeni dziejów: S. Rumschlag, *One Bow (or Stirrup) Is Not Equal to Another: A Comparative Look At Hun and Mongol Military Technologies*, „The Silk Road” 2018, vol. 16, s. 78-90.

⁷ B.K. Miller, *Xiongnu. The First Nomadic Empire*, Oxford 2024, s. 78. Systemu decymalnego używano także w dynastii Liao i dwóch kaganatach tureckich: K.A. Wittfogel, Feng Chia-Sheng, *History of Chinese Society. Liao (907-1125)*, Philadelphia 1949, s. 433; P.B. Golden, *The Ethnogenic Tale of the Türks*, „The Medieval History Journal” 2018, vol. 21, no. 2, s. 306. Europejska wojskowość wczesnego i dojrzałego średniowiecza również rozwijała się powoli: J. Beeler, *Warfare in Feudal Europe, 730-1200*, London 1971, s. 10.

⁸ O systemie decymalnym w źródłach: Jan di Piano Carpini, *Historia Mongołów*, [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a Świat Mongolski w połowie XIII wieku*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 136, 141, 154 (dalej: *Spotkanie dwóch światów*); C. de Bridia, *Historia Tatarów*, [w:] *Spotkanie dwóch światów*, s. 237; Marko Polo, *Opisanie świata*, tłum. A.L. Czerny, oprac. M. Lewicki, Warszawa 1993 s. 167, 194-195 (dalej: Marko Polo); Wilhelm Rubruk, *Opis Podróży*, tłum. i oprac. M. Olszewski, Kęty 2007, s. 112; Juvaini ‘Ala-ad-Din ‘Ata-Malik, *The History of the World Conqueror*, (dalej: Juvaini I), tłum. i oprac. J.A. Boyle, t. 1, Cambridge 1958, s. 31; Rashiduddin, *Jami’ u’t-tawarikh: Compendium of Chronicles*, [dalej: Rashid/Thackston], red. Ş. Tekin i G. A. Tekin, tłum. W.M. Thackston, Harvard 1998, s. 272; Sòng Lián et. al., *Yuán Shǐ [Dzieje Yuan]*, [dalej: *Yuán Shǐ*], rozdz. 98, <https://chinesenotes.com/yuanshi/yuanshi098.html> (dostęp: 20.06.2024); Zhao Gong, § 5, § 11; Peng Daya i Xu Ting, *A Sketch of the Black Tatar*, [dalej: Peng Daya i Xu Ting], tłum. i oprac. Ch.P. Atwood, L. Struve, [w:] *The Rise of the Mongols. Five Chinese Sources*, Indianapolis-Cambridge 2021, § 31.1, § 32.

⁹ Według szacunków T. Maya populacja mongolska sięgała na początku XIII w. 950 tys. osób w tym 150 tys. wojowników, co oznacza, że blisko 1/6 nomadów służyła w wojsku bezpośrednio

sze, przypisywał ludzi do konkretnej osoby (najczęściej członka/członkini rodu czynysydów lub któregoś z wodzów) i terytorium – taką jednostkę społeczno-terytorialną koczownicy nazywali ulusem¹⁰. Po drugie, dzielił armię koczowników na mingany (tyśiące), jaghuny (setki) oraz arbany (dziesiątki). Mongołowie po kurułtaju¹¹ z 1206 r.¹² zaczęli także tworzyć największe pod względem liczebności oddziały: tümeny, które miały składać się z dziesięciu tysięcy wojowników.

Liczebność tümenu rzadko osiągała przewidziany stan. Wojskowa administracja imperium mongolskiego dzieliła bowiem ten rodzaj oddziału na trzy kategorie: tümen niższy (min. 3 tys. wojowników), tümen środkowy (min. 5 tys. wojowników) oraz tümen wyższy (min. 7 tys. wojowników)¹³. Gradacja ze względu na liczebność obejmowała też mniejsze oddziały, wyłączając arbany.

Tümeny były również największą jednostką administracyjną ulusów, traktowanie więc tego oddziału w kategoriach *stricto* wojskowych może być błędne. Jest bardzo prawdopodobne, iż tümeny osiągały stan dziesięciu tysięcy osób, ale mieszkańców, nie zaś wojowników. Dopiero z mieszkańców rekrutowano żołnierzy (40-50% podawanego składu osobowego). Świadczyć może o tym fragment *Yuán Shǐ*, kroniki dynastycznej dynastii Yuan¹⁴, w którym napisano: *Tych z dziesięcioma tysiącami męźów uważano za [posiadaczy – R.Sz.] dziesięciu tysięcy gospodarstw domowych, tych*

(nie można zapominać o licznych rzemieślnikach oraz kobietach, zajmujących się wyrobem uzbrojenia i utrzymaniem obozów w trakcie kampanii wojennych): *The Mongol Art*, s. 28.

¹⁰ Więcej na temat systemu ulusów: P. Jackson, *From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220-c. 1290*, [w:] *The Mongol Empire and Its Legacy*, red. R. Amitai-Preiss, D.O. Morgan, Leiden 1999, s. 12-39.

¹¹ Zgromadzenie elit imperium mongolskiego, podczas którego podejmowano decyzje o najważniejszych sprawach dla państwa.

¹² Wówczas Temudżyna ogłoszono Czyngis-chanem.

¹³ Cf.: T.T. Allsen, *Mongol census taking in Rus', 1245-1275*, „Harvard Ukrainian Studies” 1981, vol. 5, s.1, s. 52; idem, *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, Berkeley 1987, s. 193-194; D.O. Morgan, *The Mongol Armies in Persia*, „Der Islam” 1979, t. 56, s. 83 i n. Ze względu na brak jakichkolwiek źródeł podających dokładniej liczebność danych grup tümenów w danym czasie najbezpieczniej byłoby szacować rzeczywisty stan osobowy każdego z nich na ok. 40-50 % podawanego składu osobowego. Choć J.M. Smith upierał się, iż każdy tümen rzeczywiście liczył 10 tys. wojowników. Przytaczane przez badacza próby opracowania modelu wypasu bydła dla XIII-wiecznej armii mongolskiej, bazujące na XX-wiecznych danych dot. hodowli bydła i koni w Mongolii, wydają się raczej „wrózeniem z fusów”, nie prowadzącym do poprawnych wniosków: cf.: J.M. Smith, *Ayn Jalüt: Mamlük Success or Mongol Failure?*, „Harvard Journal of Asiatic Studies” 1984, vol. 44, no. 2, s. 308-310. Rozbieżności w poglądach Morgana i Smitha omówiono w: C.F. Sverdrup, *Numbers in Mongol Warfare*, „Journal of Medieval Military History” 2010, vol. 8, s. 109-118.

¹⁴ O źródle: E. Wilkinson, *Chinese History. A New Manual*, Cambridge 2013, s. 779-780.

z tysiącami mężów za [posiadających – R.Sz.] *tysiące gospodarstw domowych, tych zaś z setkami mężów uważano za [posiadaczy – R.Sz.] setki gospodarstw domowych*¹⁵.

Europejczycy mający kontakt z Mongołami - co nie dziwi ze względu na to, że dopiero poznawali „obcy świat” - nie czynili tak dokładnych obliczeń. Choć można wspomnieć, że Benedykt Polak oraz Marko Polo zaobserwowali nierówną liczebność tümenów. Polski franciszkanin zauważył *dowódcę jakiegoś wojska, który dowodził ośmioma tysiącami zbrojnych, z kolei włoski podróżnik Kataja zwanego Czenku, mającego pod sobą sześć tysięcy ludzi*¹⁶.

Ranga wodza	Typ oddziału		
	Wyższy	Środkowy	Niższy
Dowódca tümenu	7000-10000	5000-7000	3000-5000
Dowódca minganu	700-1000	500-700	300-500
Dowódca jaghunu	70-100	-	50-70

Tab. 1. Struktura systemu decymalnego w armii mongolskiej¹⁷

Trzy skrzydła

Dotychczas podział na trzy skrzydła traktowano jako rozróżnienie zachodzące w armii mongolskiej na szczeblu taktycznym podczas bitew¹⁸. Wobec tego koczownicy w czasie starcia mieli ustawiać się w szyku podzielonym na skrzydła prawe, lewe oraz centrum. Podział wprowadzono¹⁹ podczas wielkiego kurultaju w 1206 r., wówczas też Czyngis-chan zreorganizował armię, dzieląc ją na trzy skrzydła: prawe pod dowódz-

¹⁵ *Wèi jué zhì chóng bēi, zhǒng wàn fū zhě wéi wàn bù, qiānfū zhě wéi qiān bù, bǎi fū zhě wéi bǎi bù*: *Yuán Shǐ*, rozdz. 98, <https://chinesenotes.com/yuanshi/yuanshi098.html> (dostęp: 20.06.2024).

¹⁶ Benedykt Polak, *Sprawozdanie*, [w:] *Spotkanie dwóch światów*, s. 224; Marko Polo, s. 206-207.

¹⁷ Oprac. za: Ch'i Ch'ing Hsiao, *The Military Establishment of the Yuan Dynasty*, Harvard 1978, s. 171.

¹⁸ W. Świątosławski, *The Organization of the Mongols' War Expeditions in the twelfth and thirteenth Centuries*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2002, t. 15, s. 35. Praktyka ta przetrwała do czasów dynastii Qing (ok. 1648–1912): Dzengšo, „My service in the army”. *The diary of a Manchu soldier in seventeenth-century China*, tłum. i oprac. N. di Cosmo, London 2006, s. 57, 62.

¹⁹ Wprowadzono formalnie, u koczowników taki podział obowiązywał prawdopodobnie wcześniej. Autor/autorzy *Tajnej historii Mongołów* starali się pokazać Temudżyna jako wybitnego reformatora, przypisując mu dokonania, których nie był autorem: w ten sam sposób opisano „stworzenie” systemu decymalnego we wskazanym źródle, mimo że, jak wspominałem wcześniej, istniał on u nomadów od czasów antycznych; vide: przyp. 7.

twem Bo'orczu, lewe, którym dowodził Mukali, i centralne pod komendą Naja'a²⁰. Nie ma zatem powodu, by kwestionować zasadność wskazanych wyżej wniosków, tym niemniej można je nieco rozszerzyć.

Warto zauważyć, iż Mongołowie, konstruując swój system zarządzania państwem, najczęściej łączyli funkcje wojskowo-administracyjne w osobie danego urzędnika czy wodza. Podobną rolę odgrywał w mongolskiej administracji podział terytorialny, tak jak miało to miejsce w przypadku opisanych wyżej tümenów, o dualistycznym charakterze²¹ i wspomnianych trzech skrzydeł. Jak sądzę, ich podstawową funkcją był podział wielkiego ulusu Mongołów (imperium mongolskiego) na trzy okręgi, z jakich rekrutowano wojowników: centralny, którego osobistym zwierzchnikiem był wielki chan, oraz prawy i lewy – przypisane danym wodzom, cieszącym się zaufaniem władcy. Tak podzielona armia mogła prowadzić działania na różnych teatrach działań wojennych – a więc, przypuszczalnie, z wojska z lewego skrzydła, przebywającego na zachodzie Mongolii, korzystano głównie w trakcie inwazji na Chiny (gdzie dowódcą do swojej śmierci w 1223 r. był Mukali), a ze skrzydła prawego, umiejscowionego na wschodzie Mongolii, głównie w czasie najazdu na Europę. Skrzydło centralne można traktować jako swego rodzaju odwód dla pozostałych skrzydeł. System ten w 1271 r., kiedy to Kubilaj ogłosił się cesarzem dynastii Yuan, przeszedł zasadnicze przemiany. Administracyjno-wojskowe kompetencje zarządców tego systemu rozdzielono między Radę Wykonawczą i Radę Wojskową. Każda z nich była zarządzana przez 12 urzędników, podlegających bezpośrednio wielkiemu chanowi²².

O tym, że podziału na okręgi wojskowe nie przestrzegano ściśle, może świadczyć to, iż do inwazji na Ruś Ugedej zmobilizował „wszystkich starszych synów” – a wedle założenia tego systemu rekrutacja powinna być prowadzona tylko w skrzydle lewym. Peng Daja i Xu Ting pisali ponadto – a przebywali zaś w skrzydle prawym – że koczownicy z Mongolii Wschodniej, zabierali na wyprawę chłopców z tego terytorium, wyruszając na Ruś²³.

Mukali go-ong, czyli o dwuwładzy w imperium mongolskim

Za interesujący zabieg polityczny, jaki w historii państwa mongolskiego nigdy się nie powtórzył, można uznać mianowanie Mukalego, jednego z najzdolniejszych

²⁰ *Mongolyn Nuuch Touchoo* [Tajna historia Mongołów], [dalej: *Tajna historia/Damdinsurèn*], tłum. i oprac. T. Damdinsurèn, 2019 b.m.w., § 220; *Tajna historia Mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII wieku*, [dalej: *Tajna historia/Kałużyński*], tłum. i oprac. S. Kałużyński, Warszawa 1970, § 220.

²¹ D. Ostrowski, *The tamma and the dual-administrative structure of the Mongol Empire*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1998, vol. 61, no. 2, s. 262-277; D.O. Morgan, *The Mongol Armies*, s. 90.

²² Cf.: Marko Polo, s. 229-231; D. Ostrowski, op. cit., s. 267.

²³ Peng Daya i Xu Ting, § 47.1

wodzów Temudżyna²⁴ i dowódcę tumenu lewego skrzydła, go-ongiem (1206 r.). Wyjaśnienie znaczenia tego terminu jest dość problematyczne, jeśli weźmie się pod uwagę, że tłumacze – S. Kałużyński i W. M. Thackston – błędnie kojarzą go z tytułem *kuo-wang* (system Wade’a-Gilesa, w zapisie pinyin, jakiego używam: *guówáng*), który według pierwszego z nich ma oznaczać „księcia domu panującego”²⁵. Nie jest to jednak zgodne z prawdą, w języku chińskim istnieje kilka określeń na księcia, ale żadne z nich nie brzmi „*kuo wang*”: 王子 / *wáng zǐ*; 亲王 / *qīn wáng*; 皇子 / *huáng zǐ*, zaś „księcia domu panującego” można nazwać w następujący sposób: 太子 / *tài zǐ*; 皇太子 / *huáng tài zǐ*; 王儲 / *wáng chú*. Wobec powyższego, optowałbym za skojarzeniem tytułu go-onga z chińskim określeniem 國王 / *guówáng*, oznaczającym króla bądź władcę, tym bardziej, że Mukali nigdy nie został adoptowany przez Temudżyna, nie mógł więc być „księciem domu panującego”.

W tym miejscu pojawia się kolejny problem: w jaki sposób wielki ulus Mongołów mógł posiadać dwóch władców? Nieco pokrętniej odpowiedzi dostarcza Zhao Gong, dyplomata południowej dynastii Song, podróżujący na Wielki Step w 1221 r.²⁶ Píše bowiem o Mukalim jako o: *wielkim nauczycielu, księciu państwa, głównodowodzącym, jakiemu powierzono jazdę i piechotę cywilizowanego świata, ale też pełniącym obowiązki cesarza*²⁷. Mukalego darzono najprawdopodobniej tak wielkim szacunkiem, że traktowano go jako członka rodziny Temudżyna (stąd książę), natomiast zapożyczony z języka chińskiego termin 國王 / *guówáng* oznaczał dla Mongołów *pełniącego obowiązki cesarza*, gdyby Czyngis-chan nie mógł ich wykonywać. Miało to np. miejsce, kiedy wielki chan objął dowództwo w kampanii przeciw Chorezmowi w latach 1219-1221 i nie przebywał w Mongolii przez większość czasu. Warto odnotować, że żadne z dzieci wielkiego chana nie otrzymało drugiego najważniejszego stanowiska w państwie, co można tłumaczyć brakiem zaufania starzejącego się władcy w stosunku do swojego potomstwa.

²⁴ Bardzo krótką i ogólną notę biograficzną tej postaci można przeczytać w: P.D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, Lanham 2003, s. 199. Ojciec Mukalego, miał zasłużyć się podczas walk z Najmanami. Można chyba uważać, że zasługi ojca otworzyły młodemu wodzowi drogę do kariery, ponieważ, jak podano w Yuán Shǐ, Mukali znajdował się w bliskim otoczeniu Temudżyna, początkowo w charakterze nokera (ocalił chana przed atakiem bandytów); vide: Yuán Shǐ, rozdz. 119. Inaczej przedstawiono wczesny etap życia wodza w *Tajnej historii* Mongołów: wg. przekazu pochodził z plemienia Dżurkinów, które zdradziło Temudżyna, i został oddany przez ojca, Gu’un U’a, do służby Temudżynowi: cf.: *Tajna historia*/Kałużyński, § 137; *Tajna historia*/Damdinsurén, § 137.

²⁵ *Tajna historia*/Kałużyński, § 202, przyp. 146. Tytuł u Thackstona bez wyjaśniania, co oznacza: *Rashid*/Thackston, s. 227, przyp. 3.

²⁶ Krótką notę biograficzną tej postaci sporządzono w: C.P. Atwood, *Preface*, [w:] *The Rise of the Mongols. Five Chinese Sources*, tłum. i oprac. C.P. Atwood, L. Struve, Indianapolis 2021, s. 197-199.

²⁷ Zhao Gong, § 5.

Wykorzystanie trucizn w armii mongolskiej

Interesującym problemem pozostaje ciągle to, czy mongolscy wojownicy używali trucizn w trakcie walki. Zwracają na to uwagę przede wszystkim F. Mclynn²⁸, D. Nicole i W. Szpakowski²⁹. Kłopot w tym, że swoich twierdzeń nie opatrzyli przypisami, natomiast weryfikacja podanych przez nich informacji w źródłach jest praktycznie niemożliwa ze względu na brak większej ilości odniesień do trucizn³⁰.

Według pierwszego ze wzmiankowanych wyżej badaczy koczownicy mieli zatrucić swoją broń³¹ – jest to jednak wniosek na tyle ogólny, iż nie mówi nam za wiele o procesie stosowania trucizn³². Szpakowski i Nicole twierdzą zaś, że koczownicy stosowali trucizny nakładane na groty strzał (*choron*). Owe trucizny dzieliły się, według badaczy, na roślinną³³ i zwierzęcą. Drugą z nich pozyskiwano od żmij (*mogain choran*)³⁴. Oba rodzaje trucizn to – według Autorów – neurotoksyny, powodujące poprzez paraliż układu nerwowego nagłą śmierć ofiary³⁵.

Kończąc ten wątek, trzeba zauważyć, że twierdzenia przywoływanych wyżej badaczy mają wątle podstawy źródłowe. Jak uważam, wymienieni historycy w sposób nieuprawniony starają się wykreować obraz mongolskich wojowników-trucicieli, z których to niemal każdy – wyruszając na wojnę – zaopatrzone był w odpowiednią ilość toksyn, jakie później nakładał na broń. Trucizny te, zauważają jednak Nicol i Szpakowski, nie występowały przecież na Wielkim Stepie powszechnie. Pobierano je, jak twierdzą Autorzy, jedynie w określonych porach roku (np. jad żmij pozyskiwano tylko na wiosnę)³⁶. Poza tym proces pozyskiwania neurotoksyny od żmij *mógł skończyć się dla nieuważnego koczownika szybką śmiercią*. Czy zatem warto było tak ryzykować? Sądzę, że zamiast stawiania tak odważnych tez na podstawie lakonicznych informacji

²⁸ F. Mclynn, op. cit., s. 17, 65-66.

²⁹ D. Nicole, W. Szpakowski, *Bitwa nad Kalką 1223. Najazd Mongołów Czyngis-chana na Ruś*, tłum. T. Besarabowicz, Poznań 2010, s. 29-30.

³⁰ Zdawkowo o zatrutych broniach pisał Mistrz Roger, ale są to informacje natury tak ogólnej, że nie da się z nich wyciągnąć wniosków, do których doszli F. Mclynn, Nicole i Szpakowski: Master Roger's, *Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars*, tłum. i oprac. J.M. Bak, M. Rady, Budapest 2010, s. 189.

³¹ F. Mclynn, op. cit., s. 17, 65-66.

³² W tym przypadku należałoby przede wszystkim zapytać, jak rozpowszechnione było stosowanie trucizn wśród wojowników mongolskich. Sądzę, że – ze względu na lakoniczne wzmianki źródłowe odnoszące się do trucizn, jakie można znaleźć w kronice Mistrza Rogera, starającego się ukazać Mongołów w możliwie jak najbardziej negatywnym świetle – na tę chwilę nie jest możliwe udzielenie rzetelnej odpowiedzi na to pytanie.

³³ Autorzy nie wskazują, z jakich konkretnie roślin miała być wytwarzana trucizna, zaznaczają jedynie, iż był to rodzaj wywaru roślinnego: D. Nicole, W. Szpakowski, op. cit., s. 29.

³⁴ D. Nicole, W. Szpakowski, op. cit., s. 29-30.

³⁵ Ibidem, s. 30.

³⁶ Ibidem.

źródłowych, można pokusić się o nieco bardziej prawdopodobne wyjaśnienie procesu zatrucia broni. Zamiast silnych i dość trudnych do zdobycia trucizn, Mongołowie mogli zanurzać swoje strzały w nieczystościach, co było dużo łatwiejsze oraz mniej kosztowne, a mogło prowadzić do zakażenia i w efekcie do zgonu ranionej osoby³⁷.

Od (najemników) do gwardii wielkich chanów

Genezy *keshik* należałoby poszukiwać w plemiennym systemie straży przybocznej, nazywanej *nökod*, tworzonej głównie z wyrzutków plemiennych, poszukujących lepszego losu u wodzów innych plemion. Zadaniem *nökod* była ochrona chana, któremu służyli³⁸. Głównym powodem utworzenia *keshik* mogła być, stosowana przez koczowników zamieszkujących Wielki Step, praktyka skrytobójczego zabijania przywódców plemiennych. W ten sposób zginął chociażby ojciec Temudżyna, Jesügej, którego otruli Tatarzy, gwałcąc tym samym prawo gościnności, uznawane przez Mongołów za święte³⁹. Mongołowie, jako lud koczowniczy, noce spędzali w łatwo dających się spenetrować – czy to mieczem, czy włócznią, czy strzałą – jurtach, toteż potrzeba wykształcenia się straży chroniącej przywódcę przed atakiem z zaskoczenia wydaje się naturalna. Dodatkowo napływ do plemienia „obcych” wojowników, zależnych tylko od chana, ułatwiał mu wywieranie politycznej presji na współplemieńców.

Keshik rozdzielono na dwie podstawowe formacje: gwardię dzienną (*torguud*) i nocną (*khevtuul*). Straż dzienna miała towarzyszyć wielkiemu chanowi za dnia i w wyprawach wojennych oraz gdy przebywał w pałacu⁴⁰, a także zajmować się wyznaczeniem miejsca na obóz⁴¹. Zmiana warty następowała jeszcze przed zachodem słońca – wtedy straż zaczynała pełnić gwardia nocna, *khevtuul*. Do jej obowiązków należało wychwytywanie i przesłuchiwanie osób, które w nocy zakradały się do jurty wielkiego chana, wszyscy bowiem, nawet posłańcy z pilnymi wiadomościami, musieli meldować się straży nocnej i czekać na audiencję u chana⁴². *Khevtuul* zajmowała się również nad-

³⁷ Koloman, brat Beli IV, raniony w bitwie pod Sajó, zginął niedługo później. Być może ugodziła go taka strzała: Archdeacon Thomas of Split, *History of the Bishops of Salona and Split*, tłum. i oprac. D. Karbić, M. Matijević-Sokol et al., Budapest 2006. s. 289.

³⁸ Ibidem, s. 47, 99-100; Ch'i-Ch'ing Hsiao, op. cit., s. 34-36.

³⁹ *Tajna historia*/Kałużński, § 67; *Tajna historia*/Damdinsurën, § 67.

⁴⁰ Europejczycy mający kontakt z Mongołami, wyjąwszy Marko Marko Polo, nie odróżniali *keshik* od zwykłych żołnierzy. Gwardię przyboczną postrzegali jedynie jako „pałacowych ochroniarzy” chanów i wielkich chanów: cf.: Wilhelm Rubruk, s. 112, 129, 131, 134, 142, 152; Marko Polo, s. 199, 209-211. Warto odnotować, że Timur Chromy również utrzymywał straż przyboczną o charakterze zbliżonym do *keshik*: zob., Ruy Gonzalez de Clavijo, *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the Court of Timour, at Samarcand, A. D. 1403-6*, tłum. i oprac. C. R. Markham, New York 2009, s. 132, 147, 152, 156, 159, 167.

⁴¹ *Tajna historia*/Kałużński, § 137; *Tajna historia*/Damdinsurën, § 137.

⁴² Ibidem, § 229.

zorem służby pałacowej, kontrolą wydawanego pożywienia, rozstawianiem namiotu wielkiego chana oraz towarzyszeniem mu w polowaniach. Członkowie gwardii strzelili też wozów podczas przemarszu armii, pracowali w administracji oraz zabezpieczali uzbrojenie⁴³.

Źródła europejskie pomijają niemal całkowicie temat administracyjnych powinności członków *keshik*. W *Tajnej historii Mongołów* zachodzi takie samo zjawisko. Niemniej w *Yuán Shǐ* podano więcej informacji na ten temat. Gwardziści zajmowali się tworzeniem „świętych dekretów”, czyli wydawaniem zarządzeń administracyjnych, pisaniem kronik dla cesarza (*biceci*) oraz kontrolą jakości wina (*daraci*). Ponadto istniały inne wyspecjalizowane stanowiska: kucharzy (*borci*), opiekunów zbrojowni (*ködölci*) i zarządców, którzy zajmowali się wozami oraz końmi (*moronci*), pielęgnacją wielbłądów (*temeci*) czy wypasaniem owiec (*gonici*). Do *keshik* należy jeszcze zaliczyć jednostkę porządkową, łapiącą złodziei (*bu-la-han-ch'ih*). Za panowania wielkiego chana Kubilaja (1260-1294) Gwardia zajmowała się także służbą garnizonową w miastach. Gwardzistów, którzy wiernie służyli chanowi, nazywano „badur”, a nieustraszonych „batu”⁴⁴.

Z *keshik* wyodrębnić można jeszcze oddział łuczników⁴⁵, liczący po kurultaju z 1206 r. jeden mingan. Dokładne zadania korczy pozostają zagadką. Wiadomym jest, że mieli zajmować się wydawaniem posiłków i wyznaczaniem miejsca na obóz wraz z *torguud*, natomiast ich pierwszym dowódcą był Jesün Te'e⁴⁶. Jeśliby przyjąć za wiążące tłumaczenie nazwy tej jednostki, jako *ci, którzy noszą kołczany*, można zaryzykować stwierdzenie, że członkowie tego oddziału mogli nosić łuki w pobliżu wielkiego chana. Służba łuczników jednak odbywała się jedynie za dnia, nocą zaś zobligowani byli oddać kołczany i zapewne pozostałą broń w ręce straży nocnej⁴⁷.

Keshik, gdy rozbito obóz, miała rozlokowywać się następująco: straż dzienna po prawej stronie od namiotu wielkiego chana i przed nim, a straż nocna po lewej stronie. Za jurta – w tym przypadku – Czyngis-chana umieszczono Dödej-czerbiego, nadzorującego całą służbę pałacową; najpewniej to właśnie od pierwszego historycznego zarządcy dworu najwyższego dowódcę gwardii nazywano później czerbim⁴⁸.

Jej liczebność na przestrzeni istnienia Imperium Mongolskiego wahała się. Z początku bowiem, w 1203 r., w jej skład wchodziło 80 członków straży nocnej i 70 straży dziennej, natomiast trzy lata później, w związku z zarządzeniem Czyngis-chana, łączna liczba gwardzistów sięgała jednego tümena. Było to osiem minganów straży dziennej, mingan *korczy* i mingan straży nocnej. Przy czym jedynie straż dzienna była

⁴³ Ibidem, § 232.

⁴⁴ *Yuán Shǐ*, rozdz. 99; Marko Polo, s. 204-205, 211, 216, 223.

⁴⁵ Korczy znaczy dosłownie: ci, którzy noszą kołczany.

⁴⁶ *Yuán Shǐ*, rozdz. 99.

⁴⁷ *Tajna historia*/Kałużyński, §230-231; *Tajna historia*/Damdinsurên, § 230-231.

⁴⁸ *Yuán Shǐ*, rozdz. 98.

zobligowana do towarzyszenia wielkiemu chanowi w bitwie⁴⁹. Oddział ten zaś rozdzielono pomiędzy czterech naczelników gwardii: Bukę, Alczidaja, Dödej-czerbiego oraz Dokołku-czerbiego⁵⁰ i zorganizowano w trzydniowy system pełnienia służby⁵¹.

Dowódca *keshik* nie miał prawa karać żadnego z podkomendnych, ponieważ traktowani byli jak równi sobie – każdy z nich stał w hierarchii dowodzenia wyżej niż dowódca „zwykłego” minganu⁵² – o ewentualnej karze mógł decydować tylko wielki chan. Zaniedbanie obowiązków albo odmowa przynależenia do gwardii karana była tak samo: za pierwszym razem trzema uderzeniami różgi, za drugim – siedmioma, za trzecim – trzydziestoma siedmioma. Po trzecim razie, o ile ukarany przeżył, następowało wydalenie ze służby⁵³.

Wybór żołnierzy do *keshig* odbywał się na podstawie umiejętności i prezencji. Istotne jest również, że kandydatów powoływano niezależnie od pochodzenia. Każdy z nich, jeśli posiadał taką możliwość, powinien przybywać z osobami towarzyszącymi oraz własnymi wierzchowcami i uzbrojeniem. Synowie dziesiętników i setników mieli przyprowadzać ze sobą młodszych braci⁵⁴. Było to zarazem rozsądne i sprytne postanowienie Czyngis-chana, zapewniające mu nie tylko oddany do granic możliwości tümen doborowych żołnierzy i oficerów, bo członkostwo w gwardii uważano za najwyższy zaszczyt, ale także zakładników. Posiadając w straży przyboocznej synów i krewnych dowódców, wielki chan zapewniał sobie – w większości przypadków – ich wierność. *Keshik* stało się więc niejako „średniowieczną fabryką” elit świata mongolskiego⁵⁵. Instytucja gwardii szkoliła nie tylko znakomitych żołnierzy, ale też sprawnych administratorów i prawodawców. Widząc zapewne, jak duże korzyści przynosi stabilny system prawny i administracyjny, Czyngis-chan zalecił nauczać wybrane dzieci czytania i pisanie⁵⁶.

⁴⁹ *Tajna historia*/Kałużyński, § 226; *Tajna historia*/Damdinsurën, § 226.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Biorąc pod uwagę, że istniało czterech naczelników gwardii, natomiast jej liczebność wynosiła jeden tümen, można łatwo policzyć, iż podczas trzydniowej służby straż przy wielkim chanie pełniło w sumie 2,5 tys. gwardzistów.

⁵² *Tajna historia*/Kałużyński, § 230-231; *Tajna historia*/Damdinsurën, § 230-231.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem, § 227-228.

⁵⁵ W gwardii wielkiego chana służył chociażby Sübe'etej: *Sù bù tái yǐ zhǐzī shì dì, wèi bāi hù /Sübe'etej został zakładnikiem cesarza i mianowano go panem stu domostw*; vide: S. Pow, J. Liao, *Subutai: Sorting Fact from Fiction Surrounding the Mongol Empire's Greatest General (With Translations of Subutai's Two Biographies in the Yuan Shi)*, „Journal of Chinese Military History” 2018, vol. 7, s. 52; *Yuán Shǐ*, rozdz. 121. W tym fragmencie cesarza należy utożsamiać z Czyngis-chanem, bycie zakładnikiem jako członkostwo w jego gwardii, z kolei fakt, że wódz mongolski został „panem stu domostw”, oznacza awans na dowódcę jaghunu, czyli setnika.

⁵⁶ Juvaini I, s. 25.

Pierwsze przekształcenia w organizacji imperialnej gwardii przybocznej zaszły za panowania wielkiego chana Kubilaja. Podzieloną między czterech dowódców *keshik* rozszerzono wówczas do 12 tys. gwardzistów. Choć system pełnienia służby pozostał ten sam, to liczebność *khevtuul* oraz *torguud* pełniących warty już nie – za dnia wielkiego chana strzegło 9 tys. członków straży dziennej, z kolei w nocy 3 tys. żołnierzy ze straży nocnej⁵⁷. Po śmierci Kubilaja w 1294 r. *keshik* zaczęła tracić swój elitarny charakter i została znacznie powiększona – każdy kolejny cesarz z dynastii Yuan, obejmując władzę, wzmacniał gwardię, budując nową grupę elit opartą głównie na Chińczykach Han, co w dłuższej perspektywie przyczyniło się do problemów budżetowych dynastii Yuan⁵⁸.

Podsumowanie

System decymalny (dziesiętny) pełnił dualistyczną funkcję w państwie mongolskim. Był to podział ludzi na dziesiątki, setki, tysiące oraz dziesiątki tysięcy funkcjonujący na szczeblu militarnym oraz administracyjnym, jaki stosowały państwa koczowniców od czasów antyku, ułatwiający nie tylko pobór wojowników, ale też ściąganie podatków. System trzech skrzydeł w państwie mongolskim również odgrywał podwójną rolę: jako szyk armii w trakcie bitwy i jako swoiste okręgi militarne, z których rekrutowano wojowników do udziału w wojnie. Tytuł zaś (*guówáng*), jaki przyznano wodzowi Mukalemu podczas wielkiego kurultaju (1206 r.) należy rozumieć jako zastępcę cesarza – pełniącego jego obowiązki, gdyby władca z jakiegoś powodu nie mógł tego robić. Wykorzystanie trucizn przez Mongołów nie było tak powszechne, jak to się przyjmuje w niektórych opracowaniach, biorąc pod uwagę, że możliwe do pozyskania przez koczowników neurotoksyny były trudne i niebezpieczne do zdobycia. *Keshik*, gwardia wielkich chanów, dzieliła się na gwardię dzienną, nocną oraz korczy (niosących kołczany). Zajmowała się jednak nie tylko ochroną władców, ale też istotnymi zadaniami w administracji państwowej: m.in. wydawaniem dekretów, nadzorem zbrojowni czy zarządzaniem majątkiem wielkich chanów. Formacja ta istniała jeszcze w państwie timurydów. *Keshik* wiązała ponadto wszystkich członków elit z urzędującym władcą, ponieważ musieli wysyłać swoje dzieci na służbę na dwór wielkich chanów.

Bibliografia

Allsen T.T., *Mongol census taking in Rus', 1245–1275*, „Harvard Ukrainian Studies” 1981, vol. 5, no. 1.

Allsen T.T., *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251–1259*, Berkeley 1987.

Atwood C.P., *Preface*, [w:] *The Rise of the Mongols. Five Chinese Sources*, ed. C.P. Atwood, L. Struve, Indianapolis 2021.

⁵⁷ Marko Polo, s. 209.

⁵⁸ *Yuán Shǐ*, rozdz. 99. *Keshik* w ujęciu T. Maya: *The Mongol Art*, s. 32–36.

- Beeler J., *Warfare in Feudal Europe, 730-1200*, London 1971.
- Benedykt Polak, *Sprawozdanie*, [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a Świat Mongolski w połowie XIII wieku*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993.
- Bretmann R., *Hitler and Genghis Khan*, „Journal of Contemporary History” 1990, vol. 25, no. 2/3.
- Buell P.D., *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, Lanham 2003.
- Burgan M., *Empire of the Mongols. Revised Edition*, Chelsea 2009.
- C. de Bridia, *Historia Tatarów*, [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a Świat Mongolski w połowie XIII wieku*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993.
- Ch'i Ch'ing Hsiao, *The Military Establishment of the Yuan Dynasty*, Harvard 1978.
- Clavijo de Gonzalez Ruy, *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the Court of Timour, at Samarcand, A. D. 1403-6*, tłum. i oprac. C.R. Markham, New York 2009.
- Dzengšo, “My service in the army”. *The diary of a Manchu soldier in seventeenth-century China*, tłum. i oprac. N. di Cosmo, London 2006.
- Golden P. B., *Inner Asia c. 1200*, [w:] *The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age*, red. N. di Cosmo, A.J. Frank, P.B. Golden, Cambridge 2009.
- Golden P.B., *The Ethnogenic Tale of the Türks*, „The Medieval History Journal” 2018, vol. 21, no. 2.
- Grousset R., *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*, tłum. N Walford, New Brunswick 1970.
- Hartog de L., *Chinggis Khan. Conqueror of the World*, London 2004.
- Jackson P., *From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220-c. 1290*, [w:] *The Mongol Empire and Its Legacy*, ed. R. Amitai-Preiss, D.O. Morgan, Leiden 1999.
- Jackson P., *The Mongols and the Islamic World. From Conquest to Conversion*, New Haven 2017.
- Jackson P., *The Mongols and the West, 1221-1410*, wyd. 2, London 2015.
- Jan Piano di Carpini, *Historia Mongołów*, [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a Świat Mongolski w połowie XIII wieku*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993.
- Juvaini 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik, *The History of the World Conqueror*, tłum. i oprac. J.A. Boyle, t. I, Cambridge 1958.
- Marko Polo, *Opisanie świata*, tłum. A.L. Czerny, oprac. M. Lewicki, Warszawa 1993.
- Masaki Sugiyama, *Ménggǔ diguó yǔqí mǎnchǎng de hòushì [Imperium mongolskie i jego dziedzictwo]*, tłum. Beijing Daily Press, Beijing 2020.
- Master Roger's, *Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars*, tłum. i oprac. J.M. Bak, M. Rady, Budapest 2010.
- May T., *The Mongol Art of War. Chinggis Khan and the Mongol Military System*, Barnsley 2007.
- May T., *The Mongol Conquests in World History*, London 2012.
- May T., *The Mongol Empire*, Edinburgh 2018.
- McLynn F., *Chinggis Khan. His Conquests, His Empire, His Legacy*, Boston 2015.
- Miller B. K., *Xiongnu. The First Nomadic Empire*, Oxford 2024.
- Mongolyn Nuuch Touchoo [Tajna historia Mongołów]*, tłum. i oprac. T. Damdinsurén, 2019 b.m.w.
- Morgan D.O., *The Mongol Armies in Persia*, „Der Islam” 1979, t. 56.

- Morgan D.O., *The Mongols*, wyd. 2, Malden 2007.
- Nicole D., Szpakowski W., *Bitwa nad Kalką 1223. Najazd Mongołów Czyngis-chana na Rus'*, tłum. T. Besarabowicz, Poznań 2010.
- Ostrowski D., *The tamma and the dual-administrative structure of the Mongol Empire*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1998, vol. 61, no. 2.
- Peers C., *The Mongol War Machine*, Barnsley 2015.
- Peng Daya i Xu Ting, *A Sketch of the Black Tatar*, [w:] *The Rise of the Mongols. Five Chinese Sources*, ed. C.P. Atwood, L. Struve, Indianapolis 2021.
- Podhorodecki L., *Czyngis-chan*, Warszawa 1991.
- Pow S., Liao J., *Subutai: Sorting Fact from Fiction Surrounding the Mongol Empire's Greatest General (With Translations of Subutai's Two Biographies in the Yuan Shi)*, „Journal of Chinese Military History” 2018, vol. 7.
- Rashiduddin, *Jami' u't-tawarikh: Compendium of Chronicles*, red. Ş. Tekin i G.A. Tekin, tłum. W.M. Thackston, Harvard 1998.
- Ratchnevsky P., *Chinggis Khan. His Life and Legacy*, tłum. T. Nivison Haining, Oxford 1991.
- Rossabi M., *The Mongols. A Very Short Introduction*, Oxford 2012.
- Rumschlag S., *One Bow (or Stirrup) Is Not Equal to Another: A Comparative Look At Hun and Mongol Military Technologies*, „The Silk Road” 2018, vol. 16.
- Saunders J. J., *The History of the Mongol Conquests*, New York 1977.
- Smith J.M., *Ayn Jälüt: Mamlük Success or Mongol Failure?*, „Harvard Journal of Asiatic Studies” 1984, vol. 44, no. 2.
- Sòng Lián *et. al.*, *Yuán Shǐ [Dzieje Yuan]*, (dostępne pod adresem: <https://chinesenotes.com/yuanshi.html>).
- Split of Thomas Archdeacon, *History of the Bishops of Salona and Split*, tłum. i oprac. D. Karbić, M. Matijević-Sokol *et al.*, Budapest 2006.
- Sverdrup C. F., *The Mongol Conquests. The Military Operations of Genghis Khan and Sübe'tei*, Solihull 2016.
- Sverdrup C.F., *Numbers in Mongol Warfare*, „Journal of Medieval Military History” 2010, vol. 8, s. 109–118.
- Świętosławski W., *The Organization of the Mongols' War Expeditions in the twelfth and thirteenth Centuries*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2002, t. 15.
- Świętosławski W., *Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII-XIV w.)*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1996, t. 40.
- Tajna historia Mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII wieku*, tłum. i oprac. S. Kałużynski, Warszawa 1970.
- The Mongol World*, red. T. May, M. Hope, London 2022.
- Weatherford J., *Chinggis Khan and the Making of the Modern World*, New York 2004.
- Wilhelm Rubruk, *Opis podróży*, tłum. i oprac. M. Olszewski, Kęty 2007.
- Wilkinson E., *Chinese History. A New Manual*, Cambridge 2013.
- Wittfogel K.A., Feng Chia-Sheng, *History of Chinese Society. Liao (907-1125)*, Philadelphia 1949.
- Yélù Chéng, *Ménggǔ diguó èrbǎi nián 1: Diguó xīngqǐ [Dwieście lat imperium mongolskiego, część 1: powstanie imperium]*, Beijing 2021.

Zatorski W., *Czyngis-chan* Warszawa 1939.

Zhao Gong, *A Memorandum on the Mong-Tatars*, [w:] *The Rise of the Mongols. Five Chinese Sources*, ed. C.P. Atwood, L.A. Struve, Indianapolis 2021.